

עמנואל פרידהיים

לשאלת משמעותו הריאלית-היסטורית של הביטוי "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו"

בין 'אידיהן של גוים' שמשכו את תשומת לבם של חכמי המשנה מופיעה רשימה של חגים שיחיד חוגגם. ברשימה זו בולט 'יום תיגלחת זקנו ובלוריתו' שבמהלכו נאסר לשאת ולתת עם הגוי החוגג. מטרת המחקר שלפנינו לעמוד על המשמעות הריאלית-היסטורית הטמונה בביטוי הנידון, ולנסות לזהות את החגים שעמדו לנגד עיניהם של התנאים שעה שהתייחסו אליהם. אף כי נוהג תגלחת הזקן והבלורית לכבוד אלוהויות פגאניות נפוץ היה בפולחנים רבים בתקופה הרומית, נראה, בעקבות נימוקים פילולוגיים, היסטוריים וארכיאולוגיים, שחכמי ארץ-ישראל לא התכוונו לנוהג יווני-רומי או מצרי, כי אם לנוהג שמקורו בפולחן ערבית וסוריה מן המאות הראשונות לספירה.

במשנה עבודה זרה א, ב-ג איתא:¹

ב: אילו אידיהן של גוים: קלנטס [נסטרנלייה] [קרטסיים] ויום גניסיה של מלכים, [ו]יום הלידה ויום המיתה דברי ר' מאיר. וחכמים אומרים, כל מיתה שיש בה שריפה יש בה עבודה זרה ושאיין בה שריפה אין בה עבודה זרה.
ג: יום תיגלחת זקנו ובלוריתו יום שעלה בו מן הים יום שיצא בו מבית האסורים אינו אסור אלא אתו היום [ו]אותו האיש.

* מאמר זה מבוסס בחלקו על פרק מעבודת דוקטור בנושא: "פגאניות ופולחנים פגאניים בספרות התלמודית — היבטים היסטוריים", רמת-גן תש"ס, שנכתבה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן בהדרכתו של ד"ר רפאל ינקלביץ. תודתי נתונה לו על הערותיו החשובות. עם זאת, האחריות לדברים הנאמרים להלן כולה שלי.

1 על-פי כ"י קאופמן — מהדורת רוונטל, עמ' 7-10. יש לציין שכל דפוסי המשניות שבידנו מציגים נוסח המשקף את הענף הבבלי של משנה עבודה זרה (המבוסס על כתבייד כגון: כ"י פאריס 328-340). ולפיו המשניות ב-ג צורפו למשנה אחת (משנה ג). לעומת זאת, הנוסח שבו השתמשנו כאן משקף את נוסח המשנה הקדום הארצישראלי המבוסס על כתבייד כגון: כ"י קאופמן ולפיו רשימת החגים מחולקת לשתי משניות, ועיין: ד' רוונטל, משנה עבודה זרה — מהדורה ביקורתית, עבודת דוקטור של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 147-148.

משניות אלו דורשות עיון מיוחד לכל אחד ממרכיביהן. במאמר זה נעשה נסיון לבחון מחדש את משמעותם ההיסטורית של החגים האליליים הפרטיים המופיעים במשנה ג, ובייחוד את המציאות הריאלית העומדת ביסוד הביטוי "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו".

בין חגים ציבוריים לחגים פרטיים

החגים המופיעים במשנה ב הם חגים רומיים ציבוריים הקשורים במידה רבה בפולחן הקיסר והמדינה,² ומשמעותם הפילולוגית וההיסטורית נידונה רבות במחקר.³ לעומתם, החגים הנזכרים במשנה ג (יום תיגלחת זקנו ואילך), הם חגים אליליים שיחיד חוגגם.⁴ לרשימה זו של החגים הפרטיים המופיעים במשנה ג הוסיפו בתוספתא את החגים האלה: "יחיד אפילו יום המשתה שלו ויום שנעשה בו שלטון. ר' מאיר אומר: אף יום שעמד בו מחליו אסור".⁵ לכאורה תמוה למדי שהחגים הפרטיים המופיעים, הן במשנה ג הן בתוספתא, אינם נושאים שמות יוניים-רומיים, וזאת בניגוד לחגים הציבוריים הנזכרים במשנה ב ובתוספתא. החוקרים שדנו בנושא "אידיהן של גויים" בספרות חז"ל, התעלמו מנקודה זו, אך יש בה כדי להעיד על חשיבתם הריאלית של התנאים בעניין החגים האליליים. שלא כחגים הציבוריים, חגים פרטיים אלה אינם בעלי אופי צבאי-פוליטיקסרי מוגדר, ואינם חלים כיום קבוע מראש בלוח השנה הרומי, עם טקסים דתיים פחות או יותר מוגדרים. החגים הפרטיים שנמנו במשנה ובתוספתא אינם

2 ע' פרידהיים, פגאניות ופולחנים פגאניים בספרות התלמודית — היבטים היסטוריים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ס, עמ' 188-218.

3 ראה למשל: H. Blaufuss, *Römische Feste und Feiertage nach den Traktaten über fremden Dienst (Aboda Zara) in Mischna, Tosefta, Jerusalemer und babylonischem Talmud*, Nürnberg, 1909; W. A. L. Elmslie, *The Mishna on Idolatry — 'Aboda Zara*, Cambridge, 1911, p. 5 ff.; M. Hadas-Lebel, "Le paganisme à travers les sources rabbiniques des IIe et IIIe siècles — Contribution à l'étude du syncrétisme dans l'empire romain", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* [= ANRW] II, 19.2 (1979), pp. 426-441; Idem, *Jérusalem contre Rome*, Paris, 1990, pp. 309-314 וההיסטורית כמאה השנייה ובמאה השלישית, מעולמם של חכמים — קובץ מחקרים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 159-161; רוונטל, בתוך: הנ"ל, (לעיל, הע' 1) עמ' 241-242; 250-252; L. Vana, "Le traité de la Mishna 'Aboda Zarah: Traduction, notes analyse Contribution à l'étude des relations entre Juifs et Païens en Judée romaine", *Revue des Études Juives*, 158 (1999), pp. 555-557. וראה בהרחבה: פרידהיים, שם.

4 ירושלמי, עבודה זרה פ"א ה"ב, לט ע"ג: "יום הלידה ויום המיתה, עד כאן לציבור מכן ואילך יליחיד". וראה פני-משה על אתר, ד"ה ויהי ביום השלישי וגו': "ומאי הדר דקתני יום הלידה וכו' עד כאן לציבור יום גנוסיא הוא שעושים ביום הלידה של מלך יום איד לכל המון העם ויום הלידה דהדר תני הוא שעושיין אותו יום איד ליחיד כל אחד בביתו ביום הלידה שלו וכיום תיגלחת זקנו דלקמיה הוי". חכמי ארץ-ישראל הבחינו אפוא בין חגים פרטיים לבין חגים ציבוריים. וראה: תוספתא עבודה זרה פ"א ה"ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 460: "...יום של כל מלך ומלך הרי כרבים יחיד אפילו יום המשתה שלו...". יש בהבחנה זו כדי להוכיח שחז"ל הכירו קרוב לוודאי את המושגים *feriae publicae* ו-*feriae singulorum*; על מושגים אלה ראה: J. Marquardt, *Le culte chez les romains*, I, Paris, 1889, p. 351.

5 תוספתא, שם.

מצביעים על חג אחד ויחיד, כי אם על תופעה הנפוצה קרוב לוודאי בפולחנים רבים, ומכאן שלא ניתן היה לציננם בשמות יווניים-רומיים. מסתבר אפוא שבמקרה של החגים הפרטיים לא עסקו החכמים בחגים יווניים-רומיים גרידא, כי אם גם בחגים יומיומיים שהיו נהוגים בסביבתם הקרובה של התנאים, כלומר בארץ-ישראל וסביבותיה במאה השנייה לספה"נ. דומה שהצד השווה בחגים פרטיים אלה הוא שכיחותם, ולפיכך היה מקום למנוע משא-ומתן ביום האיד. חגים כגון: "יום שעלה בו מן הים", "יום שיצא בו מבית האסורים", "יום שעמד בו מחליו", מבטאים היטב את רגשי ההודיה המשותפים לכל אדם בעל הוויה דתית. בכבלי ברכות איתא: "ארבעה צריכין להודות: יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא"⁶. נמצינו למדים, שהצורך בהבעת הודיה אינו מיוחד לעובדי אלילים בלבד, כי אם משותף לכל אדם דתי כולל יהודים. הואיל וחכמים אסרו את המשא-ומתן בחגים אלה בלבד, וכיוון שהסיבה לעריכת חגים אלה מצויה בהבעת רגשות משותפים הן לנכרים הן ליהודים, מתקבל על הדעת שחגים אלה היו שכיחים ביותר במציאות הריאלית-היסטורית של ימי המשנה. נראה אפוא, כי העקרון שהנחה את חכמי המשנה בעריכת הרשימה של החגים הפרטיים שבמהלכם אסרו משא-ומתן מסחרי, התבסס בעיקר על שכיחותם ותפוצתם של חגים אלה בפולחנים פגאניים רבים.⁷ אולם, כאן המקום להעיר: אף כי החכמים היו מודעים לתפוצתם של חגים אלה בפולחנים רבים, אין פירוש הדבר שהכירו את כל הדתות שבהן התקיימו חגים אלה.⁸ יש להניח, שרשימת החגים המופיעים במשנה

6 בכבלי ברכות נד ע"ב; מדרש תהלים (שוחר טוב) קז, ה, מהדורת בובר, עמ' 462-463; רמב"ם, הלכות ברכות פ"י ה"ח.

7 אכן, רבים הם הפולחנים הפגאניים, שבהם חולה שהחלים היה חוגג את החלמתו. כך, למשל, בפולחנות-מרפא כגון פולחן אסקלפיוס, היגיא, דיוניסוס, היראקלס, פוסידון, סרפס ואחרים, ידוע בתקופה ההלניסטית-רומית הנוהג להקדיש פסלון ווטיבי (ex-voto) לאלוהות, המתאר את האיבר שחלה ונתרפא. נוהג זה נפוץ היה ביותר בעולם העתיק בכלל ובארץ-ישראל בפרט. על דוגמאות בהקשר אלילי של כפות-רגליים וכפות-ידיים שנחשפו בארץ-ישראל הוזמית וסביבתה הקרובה, ראה למשל: פרידהיים (לעיל הע' 2), עמ' 253; ועל תופעה זו בפולחנים רבים, ראה: שם, עמ' 251 והערות 68-76. מי שעלה (ניצל) מן הים רגיל היה להודות לאלוהיו, ראה לדוגמה: Plautus, *Description of* Pausanias, *Description of* *Rudens*, 699, (trans. P. Nixon, *Loeb Classical Library* [= LCL], pp. 352-353) גם מי שהשתחרר מבית-הסוהר נהג להודות לאלילים, כפי שמוכח מדברי פאוסאניאס, בן המאה השנייה לספה"נ, המספר כי בקורינתוס אלה שהשתחררו מן הכלא סגדו להירה, ראה: Pausanias, *Description of Greece — Corinth*, II, 13, 4 (trans. W. H. S. Jones, LCL, pp. 316-317): "All those who seek sanctuary here receive full forgiveness (from Hera, E.F.), and prisoners, when set free, dedicate their fetters on the trees in the grove"; W. Rouse, *Greek Votive Offerings*, London, pp. 229-230. "יום שנעשה בו שלטון" מייצג, ככל הנראה, חג שבו היה מקבל מושל מקומי את השלטון, ראה: הרס-לבל (לעיל הע' 3, פריט ראשון), עמ' 440. וראה שם בהערה 210 את השגותיה של היס-לבל על דעתו של בלאופוס, ולפיה חג זה קשור בקיסר ובפולחנו הציבורי. חג פגאני זה אכן מוכר ממקורות רומיים, שעה שמושל מקומי חדש היה מקבל את תפקידו, ראה על כך: Ch. Lécrivain, "Magistratus", *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* [= DAGR], III/2, Ch. Daremberg & Ed. Saglio (eds.), Paris, 1911 [rep. Graz, 1969], p. 1534. ועוד. עולה אפוא, שתופעות פולחניות אלו היו נפוצות בקרב פולחנים פגאניים רבים.

8 אכן, בעיני החכמים, הפצת החגים הללו בקרב הפולחנים הפגאניים היתה ככל הנראה רחבה, אך

זו, רקעה הוא המציאות הפולחנית שיהודי ארץ-ישראל יכולים היו להיפגש עמה ולעתים קרובות מאוד. במלים אחרות, חכמי ארץ-ישראל נתקלו ככל הנראה בכמה פולחנים שבהם התקיימו חגים אלה, ועל-כן קבעום כאסורים במשא-ומתן. שאלתנו היא אפוא: האם יש ביכולתנו להצביע על הפולחנים המקומיים שהניעו את החכמים לקבוע חגים אלה כאסורים? במאמר זה נעסוק בשאלה הנידונה לגבי אחד החגים הפרטיים המופיעים במשנה: "יום תיגלחת זקנו ובלורתו".

הזקן והבלורית כסממנים לעבודה זרה בעיני חז"ל⁹

בספרות חז"ל, הזקן, ובייחוד הבלורית, קשורים לעתים קרובות בעבודת אלילים. כך למשל, בתוספתא עבודה זרה שנינו: "ישראל המספר את הגוי כיון שהגיע לבלורית שומט את ידיו".¹⁰ הלכה זו נעוצה קרוב לוודאי בעובדה שהנכרים ראו בתספורת הבלורית מעשה פולחני מובהק,¹¹ ומכאן האיסור לספר את הבלורית של הנכרי. נוהגם של

מסתבר שהחכמים ידעו יחסית מעט מממדי החופעה הנידונה. כך, למשל, חז"ל ידעו שהנכרים סוגרים למספר עצום של אלים, ראה: מכילתא דר' ישמעאל, בחורש, ו, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 224; ספרי דברים, מג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 97, ועוד, אך כרי שהם לא הכירו את כולם. החכמים העידו על עצמם שבנושא הפגאניות לא הכל היה מוכר להם, ראה למשל: בראשית רבה, פא, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 973; בבלי, עבודה זרה יד ע"ב. במלים אחרות, החכמים דיברו על כל האלים והתכוונו לאלים שהכירו בסביבתם הקרובה, ואלה נתפסו בעיניהם כמרוכזים ביותר. הוא הדין לחגים הפרטיים. אלה היו נפוצים מאוד בפולחנים רבים, אך השכיחות שגרמה לחכמים לאסרם נעוצה בעובדה שבמציאות הדתית של המרחב האלילי הארצישראלי המקומי חגים אלה נחוגו בכמה פולחנים, אך אין לומר שחז"ל אסרו אותם כי התקיימו דווקא ברומא, בצפון-אפריקה וכו'. כשם שבמקומות שבהם היו חיכוכים תיאולוגיים בין נוצרים לבין יהודים, כגון קיסריה במאה השלישית-רביעית לספירה, המציאות חייבה את יהודי המקום להכיר היטב את המקרא שהיה נושא לויכוח תיאולוגי (עיין: בבלי, עבודה זרה ד ע"א), כך סביר להניח שהלכות עבודה זרה בפיהם של חכמי ארץ-ישראל מבוססות יותר על הפגאניות הסביבתית, שעמה ניתן היה לבוא במגע יותר בקלות, מאשר על תופעות פולחניות שלא היה להן קשר ישיר לארץ-ישראל וממילא ליישוב היהודי ששכן בה ובסביבתה הקרובה.

9 על הבלורית שאליה התכוונו חז"ל, עיין למשל: רמב"ם, "הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים, פ"א ה"א: "ולא יגלה מן הצדדין ויניח השיער באמצע כמו שהן עושין וזה הנקרא בלורית" (דפוס קושטא, רס"ט); רבינו חננאל, סנהדרין כא ע"א: "פ' בלורית ציצית של שער". וראה בייחוד: "בלורית", מילון בן-יהודה, ג, עמ' 548: "שערות ארוכות של הפדחת על המצח". כפי שהערנו לעיל, החגים הפרטיים המופיעים במקורות התנאיים אינם נקראים בשמות יוניים. כלל זה נכון גם לגבי המונח "בלורית" שמקורו הפילולוגי איננו יוני או רומי; ראה מילון בן-יהודה, שם, הערה 3: "אע"פ שיש לה למלה זו קצת צלצול של מלה נכרית, אעפ"כ לא עלה בידי חכמי הלשון למצא לה מקור בלשונות העתיקות היונית והרומית... וכבר דחה לו בהערות לקרוים כל ההשערות בענין זה...".

10 תוספתא, עבודה זרה פ"ג ה"ו, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 463; בבלי, שם כט ע"א; ירושלמי, שם פ"ב ה"ב, מא ע"א: "המספר לגוי מספר עד שמגיע לבלורית וכיון שמגיע לבלורית מרי זה מושך את ידיו"; רמב"ם, הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים פ"א ה"ב: "גוי שהיה מסתפר מישראל כיון שהגיע לבלוריתו קרוב לשלש אצבעות לכל רוח שומט את ידו" (דפוס קושטא, רס"ט).

11 רש"י, בצה כח ע"ב, ד"ה בלורית: "...כיון שהגיע לבלוריתו שומט את ידו, מפני שהגוי כשהוא מסתפר מניחה לשם עבודה זרה..."; רבינו חננאל, עבודה זרה כט ע"א: "כיון שהגיע

הנכרים לגדל בלורית בא לידי ביטוי בררשות חז"ל, שבהן נזכרים סיפורים מקראיים, המבליטים תופעה של התכוללות וטמיעה בקרב הנכרים.¹² בעיני חכמי ארץ-ישראל, הופעתו החיצונית של הגוי מתאפיינת לעתים קרובות באמצעות הבלורית. כך למשל אנו שומעים: "...אמר לו הנביא: רכון העולמים נתת לגוי שלוה, קילסך עליה. את נותן לו בן ואינו מוהלו אלא מגדל לו ערלה ובלורית, את נותן לו בית והוא מעמיד בתוכו צלם..."¹³ בדרשה זו נוצר קשר בין הבלורית לבין הפסל (צלם), כאילו ששני מרכיבים אלה משלבים בתוכם אורח-חיים פגאני מובהק המנוגד לחלוטין לאורח-החיים היהודי.¹⁴ ניגוד זה בא לידי ביטוי גם בדרשה הבאה: "בשלושה דברים אומות העולם מכעיסין אותו, בבלורית שבראשיהם וישראל מרצין אותו בתפילין שבראשיהם."¹⁵ היו חכמים שראו בגידול הבלורית אחת מדרכי האמורי,¹⁶ ואילו אחרים ראו בכך מעשה אלילי מובהק!¹⁷

גידול הבלורית נתפס אפוא בעיני חכמי ארץ-ישראל כסממן מובהק להתכוללות ובעל אופי אלילי מוכח, ולתגלחתה ולתגלחת הזקן אף הוקדש יום איד, שבלשון חז"ל נקרא: "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו". מן הראוי אפוא לנסות לאתר את הפולחן הפגאני, שאליו התכוונו התנאים מתוך המציאות הפולחנית הנכרית ששררה בארץ-ישראל וסביבותיה בימי המשנה והתלמוד, ומכאן להבין מקצת חשיבתם של חז"ל בעניין החגים הפגאניים.¹⁸

לבלוריתו שומט את ידו. פי' בלוריתו מקום בראש שמגלחין אותו הכומרים לעבודת כוכבים". וראה את דברי ר"ש ליברמן (להלן הע' 17). ועל מקורות לא יהודיים ראה בהמשך. ויקרא רבה כג, ב, מהדורת מרגליות, עמ' תקכח: "ר' שמואל בן פזי גוי מקרב עם' אין כתיב כאן, או עם' מקרב גוי', אלא גוי' מקרב גוי' (דב' ד, לד), אילו ערלים ואילו ערלים, אילו מגדלי בלראיות ואילו מגדלי בלאריות, אילו לובשי כלאים ואילו לובשי כלאים, לפיכך לא היתה מידת הדין נותנת שיגאלו ישראל ממצרים". לגבי הנוסח "בלראית", עיין שם בחילופי הנוסחאות, ועל המקבילות ראה שם. ובעניין זה, ראה גם: במדבר רבה כ, כד; תנחומא, בלק, כט, מהדורת בוכר, עמ' 148; קהלת רבה ט, ד (ד"א ע"ר): "...מלך גדול זה פרעה... שגור גזרות קשות זו מזו שמבנן מתשמיש המטה ומשך להם בערלה וגדל להם בלורית, ומצא בה איש מסכן וחכם, זה משה...". רשאים אנו להניח, כי מאמרים אלה מתארים תופעה — בת-זמנם של החכמים — של יהודים בעלי הופעה חיצונית נכרית הבאה לידי ביטוי בין היתר בגידול הבלורית.

פסיקתא דרב כהנא, כח, מהדורת מנדלבוים, עמ' 418-419. ראה גם: אוצר המדרשים, מהדורת אייזנשטיין, עמ' 139: "...עכו"ם אתה נותן לו בן זכר הוא מושך לו ערלה ומגדל לו בלורית, הגדיל מוליכו לבית עבודה זרה ומכעיסך...". אוצר המדרשים, מהדורת אייזנשטיין, עמ' 247. ככל הידוע, מקור זה אינו מצוי בשום מקום אחר בספרות התלמודית והמדרשית הקדומה. תוספתא, שבת פ"ו ה"א, מהדורת ליברמן, עמ' 22: "אילו דברים מדרכי האמורי: המספר קומי, והעושה בלרית..."; דברים רבה ב, יח; ילקוט שמעוני, ויקרא, רמז תקפו, מהדורת הימן, עמ' 557. דברים רבה, שם: "העושה בלורית אינו מגדלה אלא לשמה של עבודה כוכבים". כך עפ"י דפוס וילנא. ועיין: ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 81: "ראשר לבלורית הרי אמרו בפירוש... שהוא מגדלה לע"ז... ולפ"ז ברור שהכוונה לקווצות שמקריב לע"ז, כלומר, לגידול שער שהוא מיוחד לע"ז". ולגבי הנוסח של הפיסקה שבדברים רבה שם, תיקן ר"ש ליברמן, שם, כדלהלן: "...אינו מגדלה אלא לשם עבודה זרה".

התופעה של הקרבת שערות הראש והזקן לכבוד אלוהויות פגאניות — או רוחות ושדים למיניהם — רווחת בקרב תרבויות רבות ומגוונות. על תופעה זו בקרב פולחני יוון ורומא, מצרים, ערבית, סוריה ופיניקיה, ראה להלן. מעניין שתופעה זו התקיימה עד העת החדשה גם בקרב קבוצות אתניות

פולחני יוון ורומא והקרבת הזקן והשערות

בהתבססו על מחקרו של ניקולסון¹⁹ הסיק ר"ש ליברמן, שהמנהג לגדל את הבלורית ולהקריבה מקורו בדת היוונית.²⁰ לאור המחקרים הרבים שדנו בתפקיד הפולחני שמילאו השערות בדתות יוון ורומא,²¹ נראה כי תופעה זו תפסה לה מקום בפולחנים יווניים ורומיים. מימים עתיקים ועד המאות הראשונות לספה"ג, נהגו ביוון להקריב את שערות הראש לכבוד אלוהויות הנהרות.²² בעולם ההלניסטי נמצא במקומות רבים נוהג להקריב שערות במהלך הילדות.²³ כפי שאנו למדים מכתבי פאוסאניאס ולוקיאנוס מסאמוסטה,

- G. A. Wilken, : גאוגרפיה וסכיבותיה, כגון באינדונזיה [ראה: "Über das Haaropfer und eunige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens", J. G. Frazer, *The Golden Bough* — *The Roots of Religion and Folklore*, Avenel, 1981 (London, 1890), p. 197: "In some [parts of New Zealand the most sacred day of the year was that appointed for haircutting בקמבודיה [ראה: שם], באי טאהיטי שבאוקיאנוס השקט [ראה: שם, עמ' 200] וכן במקומות רבים אחרים, הן באירופה הן במזרח הרחוק [שם, עמ' 200 ואילך]. ברוב המקרים מטרת הטקס הפולחני היא לקרב את המאמץ לאלוהותו, באמצעות הקרבת השערות המהווה כריתת ברית בין המאמץ לבין אליליו; ראה על כך: E. E. Sikes & L. H. Gray, "Hair and Nails", in *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, VI, Edinburgh, 1913, p. 476a.
- F. W. Nicolson, "Greek and Roman Barbers", *Harvard Studies in Classical Philology*, 2 19 (1891), pp. 49-51.
- ר"ש ליברמן (לעיל הע' 17), עמ' 81. 20
- L. Sommer, *Das Haar in Religion und Aberglauben der Griechen*, Münster, 1912; 21 Idem, "Haaropfer", *RE*, 7 (1912), cols. 2105-2109; P. Schredelseker, *De Superstitioibus Graecorum quae ad crines pertinent*, Heidelberg, 1913, p. 51; S. Eitrem, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania, 1915, pp. 344-372; A. Loisy, *Essai historique sur le sacrifice*, Paris, 1920, p. 161; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1955², pp. 136, 181
- W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge Mass., 1985, p. 70; C.R. Hallpike, "Hair", *The Encyclopaedia of Religion*, IV, M. Eliade (ed.), New York-London, 1987, p. 156b
- Pausanias, *Description of Greece — Attica*, I, 37, 3 (trans. W. H. S. Jones, *LCL*, pp. 197-199): "By the river is a statue of Mnesimache, and a votive statue of her son cutting his hair as a gift for Cephisus. That this habit has existed from ancient times among all the Greeks may be inferred from the poetry of Homer (*Iliad*, 23, 141) who makes Peleus vow that on the safe return of Achilles from Troy he will cut off the young man's hair as a gift for the Spercheüs"; J. G. Frazer, *Pansanias' Description of Greece*, II, London, 1898, pp. 392-393: "It appears to have been common among the ancient Greeks for boys or men to allow their hair to grow for a certain time and then cut it off in honour of a river-god"
- כך, למשל, באתונה בתקופה הקלאסית היו מספרים את הילדים לראשונה בגיל הבגרות בטקס דתי שהיה מתקיים ביום השלישי של החג Ἀπαύσια. לתספורת קדם ניסוך (οἰ σπασίπια) לכבוד האליל היראקלס, ואילו לאחר התספורת הוקדשו השערות לארטמיס או לאפולו, ראה בהרחבה: E. Pottier, M. Albert & E. Saglio, "Coma", *DAGR*, I, 2, Graz, 1969 (Paris, 1900), p. 1358a ושם מקורות ראשוניים על תופעה זו ביוון, ראה גם: רוז (לעיל הע' 7), עמ' 241-242.

שניהם בני המאה השנייה לספה"נ, נהגו במקומות מסוימים ביוון, שלא להינשא בלי להקריב קודם לכן מספר תלתלים.²⁴ הקרבת השערות שימשה גם בפולחנות הבריאות, כפי שאנו למדים מפאוסאניאס המספר כי מקדש היגיאה, אלת הבריאות היוונית, שבעיר סיכיוני שבקורינתוס, כמעט שלא נראה לעין בשל שערות הראש הרכות שכיסוהו. שערות אלה הוקדשו קרוב לוודאי לאלת המקום, היגיאה.²⁵ בכתובת מן המאה השלישית לספה"נ, שנחשפה בפארוס שבפרובינקיית אכאיה, מוזכר טקס הקרבת שערותיהם של ילדים לכבוד אסקלפיוס, אל הרפואה היווני.²⁶ בעיר פנאמרה שבכריה הוזכר בכתובת יוונית מן התקופה הרומית טקס הקדשת שערות לכבוד אלוהויות פגאניות מקומיות, שקרוב לוודאי היו אלוהויות מרפא.²⁷ פאוסאניאס גם מציין, כי בפרובינקיית ארקדיה נהגו רוצחים להקריב שערות כדי לכפר על פשעיהם.²⁸ בדת הרומית אנו מוצאים לפעמים הקרבת שערות, או שימוש בהן, לכבוד אלוהויות במטרה למנוע פורענות תוך כדי פיוס האלים. כך, למשל, כתב פטרוניוס (מת בשנת 65-66 לספה"נ) שבעת סערה ימית יש להקריב שערות לפוסידון-נפטון, אל הים היווני-רומי, כדי להרגיע את הים.²⁹ בדומה לכך, כשחניבעל (247-183 לערך לפנה"ס) התקרב לחומות רומא, נשות העיר מיהרו בתחנונים למקדשים וטאטאו בשערותיהן הארוכות והבלתי-מסודרות את הכניסות למקדשים, וכך חשבו להתגונן בפני

24 Pausanias, *Description of Greece — Attica*, I, 43, 4 (trans. W. H. S. Jones, *LCL*, pp. 232-233): "It is customary for the girls to bring libations to the tomb of Iphinoë and to offer a lock of their hair before their wedding, just as the daughters of the Delians once cut their hair for Hecaërge and Opis"; Lucian of Samosata, *De Dea Syria*, 60 (trans. H. W. Attridge & R. A. Oden, *Missoula*, 1976, p. 59): "I will tell you what these Greeks do. The People of Troezen have a custom for their virgins and young men that they do not marry at all until they cut their locks in honor of Hippolytus, and this they do." אולם יש לציין, שתופעה זו לא התקיימה ככל הנראה בקרב הרומאים, שהרי אחד הטקסים של הנישואין הרומיים (*Matrimonium*) היה עבור הנשים לשנות תספורת: מאז ואילך היו שערות ראשיהן מחולקות לשישה חלקים (*sex crines*) שהיו קשורים זה עם זה באמצעות פסי בד קטנים המסובכים בפסגת הראש, ותספורת זו נקראה *Tutulus*; ראה: פוטייה ואחרים (לעיל הע' 23), עמ' 1367. אולם, ככל הידוע לא היה קיים בדת הרומית נוהג נשי להקריב שערות לפני הנישואין.

25 Pausanias, *Description of Greece — Corinth*, II, 11, 6 (trans. W. H. S. Jones, *LCL*, pp. 306-307). על הקרבת שערות בפולחני הבריאות במטרה להדק עוד יותר את היחסים בין החולה לבין אל הרפואה, ראה: סייקס ואחרים (לעיל הע' 18).

26 *Inscriptiones Graecae*, XII, 5, 173-176

27 G. Deschamps & G. Cousin, "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", *Bulletin de Correspondance Hellénique* [= *BCH*], 11 (1887), p. 390; P. Roussel, "Les mystères de Panamara", *BCH*, 51 (1927), p. 126. הרודוטוס, במאה הרביעית לפנה"ס, מספר שבעתות צרה ופורענות שארעו בהליכונסוס, כוהני אתיני גידלו זקן, ראה: Herodotus, I, 175 (trans. A. D. Godley, *LCL*, p. 219); *Ibid.*, VIII, 104 (trans. A. D. Godley, *LCL*, pp. 103-105). אולם אין הוכחה שהם התגלחו לכבוד אתיני או לכל אלוהות אחרת, ראה שם.

28 Pausanias, *Description of Greece — Arcadia*, VIII, 34, 3 (trans. W. H. S. Jones, *LCL*, pp. 70-71).

29 Petronius, 104. וראה גם: פוטייה ואחרים (לעיל הע' 23), עמ' 1371. ראוי לציין כי בעיר תבי שבחטסאליה נתגלתה היכלית (*oedacula*) עשויה שיש ובה פוסלו שתי צמות של שערות המלוות בכתובת שבה פילומבראטוס ואפטונטוס בן דינומאכוס הקדישו את הצמות לפוסידון, ראה: פוטייה ואחרים, שם, עמ' 1367.

האויב.³⁰ קלאודיוס קלאודיאנוס (370-410 לספ"ה נ), המכונה המשורר האחרון של רומא העתיקה, דיווח על נוהג דומה, ואולי זו עדות להמשך קיום המנהג בתקופה הרומית המאוחרת.³¹ בחיי היום-יום נראה שהרומאים היו מקריבים את תספורת שערות-הראש הראשונה לאלים.³² לפי הדס-לבל, יש להבין את "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" כביטוי אחד המתייחס לחג רומי המוכר בשם הלאטיני *Depositio Barbae*,³³ כלומר טקס הנחת הזקן. חוקרת זו גם הביאה כמה דוגמאות של הקרבת הזקן ברומא לעשו הקיסרים אוגוסטוס (27 לפנה"ס — 14 לספ"ה נ),³⁴ קאליגולה (37-41 לספ"ה נ),³⁵ נירון (54-68 לספ"ה נ),³⁶ אשר הקריבו את זקנם בגיל הבגרות.³⁷ יש גם להעיר, שבימי הרספובליקה והקיסרות הרומית, החג הרומי של הנחת הזקן לכבוד אלוהות פגאנית היה קשור בפולחן האלה *Fortuna Barbata*, כלומר אלת המזל הרומית הממונה על גידול הזקן.³⁸ אולם, ניווכח כי נימוקים אלה אינם עומדים בפני הביקורת, שכן אין לראות בוודאות את "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" כמקשה אחת, וייתכן שחכמי המשנה התכוונו לשני חגים נפרדים (ראה למשל בכרייתא המובאת בכבלי, עבודה זרה יא ע"ב, בנושא העברת בלוריתו, ועיין רש"י, שם), מה-גם שהמקורות שהובאו במחקרה של הדס-לבל מתייחסים בעיקר להקרבת הזקן ולא לקרבן הבלורית. יתר על כן, אף כי הדוגמאות אודות קרבן הזקן

- Polybius, *Historiae*, IX, 6, 3 (trans. W. R. Paton, *LCL*, pp. 13-15); Livius, *Historia Romana*, 30
XXVI, 9, 7 (trans. F. G. Moore, *LCL*, pp. 32-33)
- Claudianus, *Carminum Minorum Corpusculum — Laus Serenae (Shorter poets — In praise of Serena)*, XXX (XXIX), 224 (trans. M. Platnauer, *LCL*, pp. 254-255) 31
- Censorinus, *De die natali*, I, 10 32
- J. Carcopino, *La vie* (לעיל הע' 3, פריט ראשון), עמ' 439. ועל תיאור הטקס, ראה: J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Paris, 1947, pp. 190-191 33
- Dio Cassius, *Roman History*, 48, 34, 3 (trans. E. Cary, *LCL*, pp. 290-291): "...when Caesar now for the first time shaved off his beard, he held a magnificent entertainment himself besides granting all the other citizens a festival at public expense" 34
- סויטוניוס, שנים עשר הקיסרים — קאליגולה, 10 (תרגום שור, עמ' 136): "ובשנתו העשרים ואחת נקרא לקאפרי אל טיבריוס. בו ביום לבש את טוגת הבגרות וגילח לראשונה את זקנו..." 35
- סויטוניוס, שנים עשר הקיסרים — נירון, 12 (תרגום שור, עמ' 191): "כתחרות ההתעמלות... גזז לראשונה את זקנו בתכונה רבה של זבח פרים, הניחו בנרותיק זהב משובץ אבנים יקרות והקדישו לקאפיטוליום." 36
- בנוסף לדוגמאות שהביאה הדס-לבל, ניתן להביא גם את המקרה של מרסלוס (Marcellus) אשר גזז לראשונה את זקנו בשנת 25 לפנה"ס כשנלחם בקאנטאבריס; ראה: Crinagoras, *Anth.*, VI, 161, 3-4 37
- J. Champeaux, *FORTVNA — Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César*, I, Collection de l'école française de Rome 38
- 64, Rome, 1982, p. 400; R. Turcan, *Rome et ses dieux*, Paris 1998, p. 40. יש לציין, כי הקרבת הזקן אצל הרומאים ציינה נקודת מעבר בין ימי הנעורים לגיל הבגרות. ניתן לכאורה למצוא רמז לכך בכרייתא שבירושלמי עבודה זרה פ"א ה"ג, לט ע"ג: "והתני תגלחתו ותגלחת בנו אסורה", כלומר, נראה שתגלחת הבן קשורה בדת הרומית בצינינה קרוב לוודאי את תגלחתו הראשונה, ובשל כך זכתה להתייחסות מיוחדת בכרייתא. אולם יש להעיר, כי גם בפולחני מצרים ובדתות המזרח האחרות ידוע העניין של תגלחת ותספורת הצעירים שהגיעו לגיל הבגרות (וראה בהמשך). לפיכך, אין במקור תלמודי זה כדי להצביע חד-משמעית על נוהג פולחני רומי מקורי.

בקרב קיסרי רומא מעידות על אופיו האילי המובהק של המעשה, ³⁹ אין בהן כדי להתאים ל"יום תיגלחת זקנו" שבמשנה. שהרי, כאמור, ייצג הביטוי הנידון חג פרטי, ואילו טקס הקרבת הזקן של קיסרי רומא היה מלווה בחגיגה ציבורית, כפי שניתן ללמוד למשל מדברי דיו קאסיוס. ⁴⁰ זאת ועוד, נימוקים פילולוגיים והיסטוריים נוספים מטילים ספק בשאלת מהותו היוונית-רומית של יום תגלחת הזקן והבלורית של הגוי הנזכר במשנה. מבחינה פילולוגית, המלה "בלורית" אינה ממקור יווני, ⁴¹ ועל-כן יש להקדיש תשומת לב מיוחדת לדברי התוספתא: "אילו דברים מדרכי האמורי: המספר קומי והעושה בלורית". ⁴² יצוין, שכאשר חז"ל ביקשו לדבר על מנהג הנכרים לגלח את הראש מלפנים ולגדל שערות מאחור, הם השתמשו במונח "קומי", שלדעת החוקרים, מצביע על תספורת יוונית ורומית טיפוסית הידועה בשמות היווניים-לאטיניים: *Kóμη/Coma*. ⁴³ לעומת זאת, כאשר התנאים דיברו על הבלורית, הם לא נקטו במונח יווני או רומי מקביל, ⁴⁴ אלא השתמשו במונח שמקורו הפילולוגי, ככל הנראה, שמי-מזרחי. הבחנה זו מוכיחה, שבעניין "קומי" (*Koμη*) לא התכוונו חז"ל אלא למנהג פולחני יווני-רומי. אולם, מאחר שלגבי הבלורית, ובייחוד "יום תיגלחת... ובלוריתו", לא השתמשו חכמים במונח יווני

39 ראה למשל את דברי סויטוניוס (לעיל הע' 36).
 40 ראה, למשל, לעיל הע' 34. יש להעיר אגב, כי על מצבת קבורה שנחשפה ברומא מצינים הורים שבנם מת כשרק הניח את זקנו בגיל 23 לחייו, ראה: *Notizie degli Scavi*, 1900, p. 578. אם העשירים היו שומרים על זקנם הראשון בנרחיק עשוי זהב, הרי שהעניים היו עושים זאת בנרחיק עשוי זכוכית, כפי שניתן ללמוד מממצא דומה שנתגלה ברומא בשנת 1832 בתוך בית עתיק מן *Via Salaria*; ראה: H. Leclercq, "Barbe", *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie chrétienne*, II. 1, H. 480 n. 12. *Petronius*, 73, על-פי Leclercq & F. Cabrol (eds.), Paris, 1925, col. 480 n. 12.
 6 נראה שכאשר היו מגלחים רומאים יחידים לראשונה את זקנם היו מביאים אותו לאלים ביום חג הנקרא *Barbatoria*. אולם, אף כי יש בדוגמאות אלו כדי להעיר על תופעת תגלחת הזקן בקרב יחידים, אין בהן כדי להעיד על תופעה דתית-פולחנית של תגלחת הזקן. מדובר יותר בהקפדה על המסורת, אך לא בהכרח על הצד הפולחני שברבר. מה עוד שחג ה-*Barbatoria* הפך לחג ציבורי בימי הקיסרות, ולפיכך אינו תואם את יום תגלחת הזקן כחג ליחידים בימי המשנה. יתר על כן, מן המרחב הדתי של ארץ-ישראל וסוריה, אין — ככל הידוע — הוכחה לקיום תגלחת הזקן והבלורית ע"י יחידים לכבוד אלים רומיים.

9 ראה לעיל הע' 9.

10 תוספתא, שבת פ"ו ה"א, מהדורת ליברמן, עמ' 22.

42 M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York, 1985 (Philadelphia, 1903), p. 1333: "...the gentile fashion of cutting and wearing the hair... to trim the front of the hair like a fringe on the forehead and let the curls hang down on the temples"; *Coma*, שמשמעותה שערות הראש; במילון בן-יהודה עמ' 548 הערה 3: "... (קומי) שהם השערות הארוכות שהיו מניחים להם בחורי הרומאים והיוונים, ביוונית $\chi\omicron\mu\mu\alpha$ והיו מקריבים זה לזה"; ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 81, הביא את המקבילה היוונית לפירוש רבינו חננאל, לפיו: "כגון מלכות יוון שקוצצין שער ראשיהן מלפניהן מן האוזן עד האוזן כלפי המצח כולו, ומניחין השער שכנגד העורף נוטף ומתפור לאחוריהם", וכתב: "ואין ספק שזהו הפירוש הנכון. והכוונה לדעתי לתספורת שהיתה ידועה בשם $\epsilon\kappa\tau\omicron\lambda\epsilon\iota\omicron\varsigma$ *κομη* והוא בדיוק כתיאור הר"ח". וראה גם: פוטייה ואחרים (לעיל הע' 23), עמ' 1365A; הדס-לב (לעיל הע' 3, פריט ראשון), עמ' 457 הע' 298.

44 כאמור (לעיל הע' 9), מקור המלה "בלורית" אינו יווני-רומי.

מקביל, יש להניח שלא התכוונו דווקא לטקס יונוני-רומי של הקרבת הבלורית,⁴⁵ כי אם לטקס פגאני מזרחי התואם טוב יותר את עולמה האלילי של ארץ-ישראל וסביבותיה במאה השנייה והשלישית לספירה.⁴⁶ מבחינה היסטורית, ראוי לציין, כי הן הדת היוונית הן הדת הרומית ראו בשערות הראש אחד הדברים המטמאים ביותר. הסופר היווני הסיודוס, בן המאה השמינית או השביעית לפנה"ס, ציין שבמהלך החגים לכבוד אלוהויות יוון אסור לגזור ציפורניים,⁴⁷ ואילו הפילוסוף הניאור-אפלטוני יאמבליכוס (245-326 לערך לספה"ג)⁴⁸ הרחיב את דברי הסיודוס וטען שאסור להסתפר ולגזור ציפורניים במהלך חג פגאני, מפני שלדבריו, "אל לנו לקדם את תועלתנו האישית על-ידי זלוזל בחוק האלים".⁴⁹ יאמבליכוס ביקש לשחזר את קורות חייו של פיתאגורס, פילוסוף קדם-אפלטוני בן המאה השישית לפנה"ס, אך ספק רב אם שחזור זה שיקף באמת את המציאות ההיסטורית כאלף שנה לפניו.⁵⁰ מסתבר יותר שיאמבליכוס שחזר את עולמו של פיתאגורס

45 כאשר חז"ל משתמשים, הן בהלכה הן באגדה, במונח יונוני או רומי, שעה שמונח עברי או ארמי יכול היה להעביר מסר דומה, יש להסיק שהתכנים התרבותיים והריאליים של המונח היווני-רומי הנידון לא היו ככל הנראה ניתנים לתרגום בעברית או בארמית, ומכאן הופעתו של המונח כיוונית או בלאטינית בספרות התלמודית. על עקרון זה ראה: ר"ש ליברמן, "קלס קילוסין", בתוך: עלי עיין, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים, תשמ"ח-השי"ב, עמ' 75 (= הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ד' רוזנטל (עורך) ירושלים, תשנ"א, עמ' 433); א"א אורבך, "על ליברמן מליברמן", בתוך: מחקרים בספרות התלמודית — יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 8. נאמר באותה מידה, שכאשר חז"ל דיברו על תופעה פולחנית אלילית כמונחים שמיים, בעוד תופעה זוהה התקיימה בפולחני יוון ורומא, או לא מן הנמנע כי התכמים לא התייחסו לתופעה דתית יונית-רומית, כי אם לתופעה בעלת גוונים דתיים שמיים-מזרחיים בעיקרה.

46 במרחב הדתי של ארץ-ישראל היו בתקופה הרומית מגוון פולחנים פגאניים עתיקי-יומין ממוצא סורי, פיניקי וכנעני, ולפיכך אפשר לדבר על מרחב דתי-סורי-פיניקי-ארץ-ישראלי (כנעני), ראה: D. Flusser, "Paganism in Palestine", S. Safrai et al. (eds.), *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, II, Amsterdam-Assen, 1976, pp. 1065-1100 — יהודים והערים ההלניסטיות בתקופת הבית השני (332 לפסה"ג — 70 לסה"ג), ירושלים, תשמ"ח, עמ' 34-39; ע' פרידהיים, "לשאלת קיומם וחשיבותם של פולחנות סוריה בניאפוליס-שכם בתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא", י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון — דברי הכנס השביעי, אריאל תשנ"ח, עמ' 141-153; הנ"ל, "הקדשת קרדום לעבודה זרה — מנהג אלילי אנטולי-סורי בפיו של ר' עקיבא", תקדחה, 95 (ניסן תש"ס), עמ' 25-36; הנ"ל, "הפולחנים הפגאניים הסוריים בפטולמאיס-עכו בתקופה ההלניסטית והרומית", בתוך: י' שורץ; ד' עמר; ע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל — ספר אריה קינדלר, רמת-גן תל-אביב תש"ס, עמ' 89-100; הנ"ל, "הפולחנים הפגאניים של אשקלון בתקופה הרומית", ד' ספרא, א' ששון ונ' שגיב (עורכים), ספר אשקלון (בדפוס). ועוד.

47 Hesioidus, *Works and Days*, 742f (trans. H. G. Evelyn-White, *LCL*, pp. 56-57 & n. 2)

48 על תאריך לידתו של יאמבליכוס המשוער בין השנים 250-245 לספירה, ראה: A. Cameron, "The Date of Iamblichus's birth", *Hermes*, 96 (1968), p. 375
49 J. Bidez, "Le philosophe Jamblique et son école", *Revue des études grecques* [= *REG*], 32 (1919), p. 32

49 Iamblichus, *De Vita Pythagorica Liber*, 28 (trans. G. Clarck, Liverpool University Press, 1989, p. 68): "One should not have hair or nails trimmed at a festival, because we should not advance our own interest by neglecting the rule of the gods"

50 קלארק, שם עמ' IX.

על-פי המציאות הריאלית-היסטורית מן המאה השלישית-רביעית לספה"נ שהיתה ידועה לו היטב.⁵¹ אם כן, דבריו על-אודות איסור התספורת במהלך החגים הפגאניים, מקורם ככל הנראה במציאות הפולחנית של ימי הקיסרות הרומית המאוחרים, שבה נחשבה תספורת הראש בימי החג למעשה מנוגד לחוקי האלים. ברומא כתב הסופר אוליוס גליוס (130-180 לערך לספה"נ) שעל הכוהן של יופיטר (*Flamen Dialis*) לקבור באדמה את שאריות ציפורניו ו/או שערותיו מתחת לעץ פודה.⁵² נראה שהשערות נחשבו אף שם ואז לטאבו כדבר מטמא, ועל-כן אסור היה לכוהן הרומי לבוא במגע עם שערות שנגזרו.⁵³ סביר אפוא להניח, כי במהלך חג רומי השערות המטמאות לא תאמו במיוחד את האירוע. מקור המבהיר את הסיבה שאנשי הכהונה — קרוב לוודאי יווניים ורומיים⁵⁴ — גילחו את שערות ראשם מצוי בכתבי פלוטארכוס (46-120 לספה"נ), ולפיהם תגלחת השערות היא דבר שולי ושגרת, כאשר השערות טמאות ועל-כן אינן רצויות אצל הכוהנים העושים במלאכת הפולחן, ולכן תופעה זו לא יכלה להתקיים במהלך חג אלילי שבמהותו הדתית היה בגדר טהרה.⁵⁵ במלים אחרות, כוהני רומא היו מגלחים את ראשיהם בטרם קיימו את החגים הפגאניים, וגילוח זה לא לוה בחגיגה מיוחדת, שכן לרברי פלוטארכוס, המצטט את אפלטון, מגע בין הטמא (השערות) לבין הטהור (החג הפגאני) מנוגד להוראת האלים. על-כן, לא מן הנמנע כי בקרב יחידים התופעה הפולחנית של תגלחת הזקן ושערות הראש בדת היוונית-רומית שתוארה לעיל, הינה שולית ומסתבר שאין בה כדי להצביע על יום חג שהוקדש לה. יתירה מזו, בארץ-ישראל ומסביב לה, לא נמצאו הוכחות לקיום תגלחת הזקן והבלורית בהקשר פולחני יווני-רומי במאות הראשונות לספירה. משום הסתייגויות אלו, רשאים אנו להטיל ספק אם התופעות הפולחניות שהנחו את חכמי ארץ-ישראל לאסור את "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" היו באמת ממקור יווני-רומי.

51 שם.
 52 Aulus Gellus, *Noctes Atticae*, X, 15 (trans. R. Marache, *Les belles-lettres*, II, Paris, 1978, p. 167).
 53 סייקס ואחרים (לעיל הע' 18), עמ' 416א: "At Rome, the Flamen Dialis, who was subject to many kinds of tabu was obliged to bury the cutting of his hairs or nails under a fruit tree".
 54 ברם, בספרו הנידון, דן פלוטארכוס בעיקר בפולחני איסיס ואוסיריס, ובכלל זה בפולחני מצרים. עם זאת, בהקשר הנוכחי, מאחר שהוא מצטט את אפלטון יחד עם הסידורס, יש לשער שדבריו אודות תגלחת הראש בקרב הכוהנים תקפים ונכונים במיוחד לגבי כוהנים יווניים ואולי גם רומיים. וראה הערה הבאה.
 55 Plutarch, *Moralia — De Iside et Osiride*, 4-5 (trans. F. Babbitt, *LCL*, pp. 12-15): "It is true that most people are unaware of this *very ordinary and minor matter*: the reason why the priests remove their *hair* and wear linen garments... But for all this there is only one true reason, which is to be found in the words of Plato: "for the *Impure* to touch the *Pure* is *contrary to divine ordinance*". No surplus left over from food and no excrementitious matter is pure and clean; and it is from forms of surplus that wool, fur, *hair* and nails originate and grow. So it would be ridiculous that these persons in their *holy* living should remove their *own hair* by *shaving* and making their body *smooth all over*, and then should put on and wear the hair of domestic animals. We should believe that when Hesiod said... he was teaching that men should be *clean* of such things when they keep *high festival*, and they should not amid the actual *ceremonies* engage in *cleaning away* and removing any sort of surplus matter"

פולחני מצרים ותגלחת הזקן והשערות

ב־1854 העיר לראשונה פ' וויזלר, כי הנוהג להקריב זקן ושערות לכבוד אלוהויות פגאניות מוכר מתוך הפולחנים המצריים, היווניים והרומיים.⁵⁶ בפולחן איסיס המצרית תפס עניין שערות הראש והתסרוקת מקום ניכר בהווייה הפולחנית היומיומית. בתקופה התלמית, נראה כי בריניקי השנייה (נרצחה בשנת 246 לפנה"ס לערך) וארטינוואה השלישית (שלהי המאה ה־3 לפנה"ס) סגדו לאיסיס, כאשר ברגעי משבר הקריבו מקצת שערותיהן.⁵⁷ במספר כתובות מן התקופה הרומית שנתגלו במצרים, נושאת איסיס את התארים: $\epsilon\upsilon\theta\epsilon\iota\sigma\tau\alpha$ ⁵⁸, $\epsilon\upsilon\pi\lambda\acute{o}\chi\alpha\mu\omicron\varsigma$ ⁵⁹ ועוד. באפיגראמה וטיבית מן התקופה הרומית שנחשפה במצרים, נאמר כי איסיס מעדיפה "הקרבת תלתלים מבושמים על-פני כל הזהב שאפולו קיבל מכראסוס".⁶⁰ מתוך כתובת מן המאה השנייה או השלישית לספה"נ, שנתגלתה בעיר מגלפוליס שבפרובינקיית ארכדיה (יוון), מסופר על דיוניסיה, כוהנת איסיס, אשר התרחצה וסייקה את שערותיה ($\iota\epsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma \pi\lambda\acute{o}\chi\alpha\mu\omicron\upsilon\varsigma$), וכישמה אותן בכושם קודם להתייצבותה בפני האלוהות.⁶¹ פליניוס הזקן (23-79 לספה"נ) מספר על סוג אצות המצויות בים סוף, הידועות בשם: Isidis crinis , Isidos trichōmata , כלומר: שערותיה של איסיס.⁶² באי כופטוס שבמצרים נתגלתה כתובת הקדשה משנת 105 לספה"נ לכבוד הקיסר טראיאנוס (98-117 לספה"נ, ולכבוד "איסיס בעלת השערות, אלילה גדולה ביותר" (תרגום שלי).⁶³ בפאפירוס מן המאה השנייה לספה"נ שנתגלה אף הוא בעיר זו מצוי מכתב של חייל רומי

- F. Wieseler, "Über Haaropfer", *Philologus*, 9 (1854), pp. 711-715 56
 P. Perdrizet, *Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, I., *Texte*, Nancy-Paris-Strasbourg, 1921, p. 7; D.B. Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience*, Oxford, 1973, p. 61; F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, I, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain* [= *EPRO*] 25, Leiden, 1973, pp. 38-39
 E. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, Paris, 1969, pp. 576-583, no. 166 58
 תרגום: "בעלת התספורת היפה"; ראה: שם, עמ' 413-408 מס' 107. כתובת זו נמצאה על מזבח מן התקופה הרומית שנחשף באזור הדלתה. הוא הוקדש לאיסיס, אמון והרפוקראטס.
 G. Nachtergaele, "La chevelure d'Isis", *L'antiquité classique*, 50 (1981), p. 589 n. 26 60
 W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, I, Berlin, 1955, pp. 338-339 no. 1163 61
 אחרים פענחו בצורה שונה את הכתובת וטענו שלא מדובר כאן בכהנה של דיוניסיה, כי אם בטיפול השערות של איסיס לאחר רחצת פסל האלוהות, ראה: F. Dunand, "Sur une inscription isiaque de Mégalépolis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* [= *ZPE*], 1 (1967), pp. 219-224; A. Heinrichs, "Textkritisches zur Isisinschrift von Megalopolis", *ZPE*, 3 (1968), pp. 109-110 ועוד. כנגד טענה זו, ראה: J. & L. Robert, "Bulletin épigraphique", *REG*, 81 (1968), no. 265; Idem, "Bulletin épigraphique", *REG*, 82 (1969), no. 260
 Plinius, *Historia Naturalis*, XIII, 51, 142 (trans. H. Rackham, *LCL*, pp. 182-183) 62
 Plutarchus, *De facie quae in orbe Lunae* (*The face of the moon*), 939d (trans. H. Cherniss & W. C. Helmbold, *LCL*, pp. 172-173 & n. a.)
Supplementum Epigraphicum Graecum, 18 (1962), p. 224 no. 704: "...Ἰσιδος τριχώματος θεα μεγίστη"; H.C. Youtie, "Ἰσις Τριχώματος", *Harvard Theological Review*, 39 (1946), pp. 165-167; Idem, *ZPE*, 13 (1974), p. 239 63

ושמו גִּמְלוּס, וכו' כתב לאחיו: "ראשית, הריני לאחל לך בריאות, וללא מרגוע, הריני מקיים למענך את הנהוגים לכבוד השערות בכופטוס" (תרגום שלי).⁶⁴ לדעת החוקרים שדנו בפאפירוס זה, מדובר בטקס פולחני לכבוד האלה המצרית איסיס, שבמהלכו הקריבו לכבודה שערות.⁶⁵ מתקופה קדומה ביותר נהגו כוהני האלה המצרית לגלח את הגוף ובייחוד את ראשם.⁶⁶ באמצעות גילוח הראש הפגינו הכוהנים את שעבודם המוחלט לאיסיס.⁶⁷ בדומה לדמותו של הורוס-הרפוקראטס, בנה של איסיס, הנערים המצריים היו מגדלים תלתל מיוחד מעל האוזניים (בלורית!), והיו מקריבים אותו לאלה המצרית בטקס מילתם.⁶⁸ ככלל, במצרים הגברים לא היו מסתפרים ולא מתגלחים במהלך האבלות.⁶⁹ עם זאת, הרודוטוס (425-484 לפנה"ס לערך) ודודורוס הסיקילי (90-20 לפנה"ס לערך) ציינו, שבתוך הבית המצרי מגלחים הדיירים את גופם, כולל הראש, שעה שכלב מת.⁷⁰ ואכן, במערות קבורה מצריות רבות נמצאו שרידי תלתלים שהונחו בקרבת הגופה, שכל הנראה הוקרבו לאיסיס.⁷¹ נראה גם, כי הנהוג הנידון היה עדיין קיים בראשית המאה העשרים בקרב האוכלוסייה המוסלמית שהתגוררה באזורים נידחים במצרים.⁷² פליניוס הזקן, בן המאה הראשונה לספ"ה, ולוקיאנוס מסאמוסטה, בן המאה השנייה, כתבו שתושבי מצרים מגלחים את ראשם כאשר הם מתאבלים על מותם של אוסירים ושל הפר אפיס.⁷³ נראה אפוא כי הנהוג להקריב את שערות הראש והזקן לכבוד אלוהויות מצרים היה נפוץ במצרים בקרב יחידים בעידן הרומי. אולם, הואיל ופולחני מצרים בכלל, ופולחן איסיס בפרט, לא היו כה פופולאריים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד,⁷⁴ דומני

.G. Ronchi, *Lexicon theonymon*, III, Milano, 1976, p. 546 64

שם. 65

W. Otto, *Priester und Tempel*, II, Leipzig-Berlin, 1908, p. 256 n. 3; G. Glotz, "Les fêtes 66

d'Adonis sous Ptolémée II", *REG*, 33 (1920), p. 183; F. Le Corsu, *Isis — mythe et mystères*, Paris, 1977, p. 143 ועוד.

שם. 67

V. von Gonzenbach, *Untersuchungen zu den Knabenweißen im Isiskult der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1957, pp. 64-104 68

Ch. Desroches-Noblecourt, "Une coutume égyptienne méconnue", *Bulletin de L'institut français d'archéologie orientale*, 45 (1947), pp. 185-232 69

לספ"ה, ראה: פוטייה ואחרים (לעיל הע' 23), עמ' 1362 א-ב. שם הפניה למקורות ראשוניים.

Herodotus, II, 65; A. B. Lloyd, *Herodotus — Book II, Commentary 1-98*, EPRO, 43, 70

Leiden, 1976, p. 300; Diodorus Siculus I, 84, 2-3; A. Burton, *Diodorus Siculus — Book I, A Commentary*, EPRO, 29, Leiden, 1972, pp. 241-242

.G. Griffith, "Notes and News", *Journal of Egyptian Archaeology*, 2 (1915), pp. 253-254 71

S. Blackman, "An Ancient Egyptian Custom Illustrated by a Modern Survival", *Man*, 25 72

(1925), pp. 65-67

Plinius, *Historia Naturalis*, VIII, 71, 184 (trans. H. Rackham, *LCL*, pp. 128-129); Lucian, 73

De Sacrificibus, 15 (trans. A. M. Harmon, *LCL*, pp. 170-171); Idem, *De Dea Syria*, 6-7 (trans. H. W. Attridge & R. A. Oden, Missoula, 1976, pp. 12-15)

ע' פרידייים, פולחנים פנאניים בארץ-ישראל הרומית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של 74

אוניברסיטת בריאלין, רמת-גן, תשנ"ה, עמ' 18-10 (איסיס), 87 (הורוס-הרפוקראטס), סרפיס (197-203). ככל הידוע, הממצאים הספרוהיים, הנומיסמאטיים, האפיגראפיים והארכיאולוגיים

המעטים שנתגלו בארץ-ישראל הרומית וסביבותיה אודות אלוהויות מצרים, אינם מזכירים את עניין הקרבת השערות.

שכמו בעניינים אחרים,⁷⁵ אף הפעם לא התכוונו התנאים לפולחני מצרים כשהתייחסו ל"יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" אלא לפולחנים אחרים — פולחני ערביה וסוריה.

מקום השערות והזקן בפולחני ערביה וסוריה

המזרחן הבלגי פראנץ קימון ציין בראשית המאה העשרית שגילוח הראש היה נפוץ ביותר בפולחני המזרח.⁷⁶ מן הראוי לשים לב במיוחד לתופעה זו בפולחני ערביה וסוריה. החוקרים שדנו ב"יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" של הנכרי, התעלמו משני מחקרים חשובים שדנו בהקרכת השערות בקרב הערבים מן התקופה הקדם-מוסלמית.⁷⁷ בשלהי המאה התשע-עשרה עמד המזרחן א' גולדציהר על התופעה, שבפולחנים ערביים-נבטיים לא היה אפשר לגשת אל האל הנעבד בלי לגלח את הראש מבעוד מועד. הוא הביא מקורות ערביים ויווניים (ראה למשל: הרודוטוס, ג, 8), המציינים כי הערבים היו מגלחים חלק מזקנם לכבוד האל הערבי אורוּטל.⁷⁸ גילוח הראש היה לו מקום מרכזי גם במערך הפולחני של האבלות בקרב הערבים-נבטיים.⁷⁹ גולדציהר הוסיף, כי עד שלהי המאה התשע-עשרה נהגו נשים מוסלמיות שהתגוררו בעבר-הירדן המזרחי להניח כמה תלתלים על קברי הקדושים המוסלמים.⁸⁰ מקורות ערביים קדומים גם מציינים, שבקרב האוכלוסייה הנבטית-ערבית גילוח הראש קדם תמיד ליציאה לקרב, ולרגל הגילוח הוקדש יום חג.⁸¹ המנהג לגלח את הראש והזקן לכבוד אלוהויות פגאניות רווח גם בקרב פולחני סוריה ופיניקיה בימי הקיסרות הרומית. בכתובת שתוארכה למאה השלישית לספה"נ, שנתגלתה בהליופוליס-בעלבק שבלבנון, נאמר שהמאמינים באפרודיטי, שהיתה מוכרת שם בכינוי הרומי ונוס הליופוליטנה, מקריבים לה את זקנם.⁸² מאקרוביוס, בן המאה הרביעית לספה"נ, כותב כי הגברים שנשאו על כתפיהם את פסל יופיטר הליופוליטנוס היו מגולחי ראש.⁸³ בהתבסס על מקורות אלה הסיק חג'אר, כי בהליופוליס-בעלבק פעלו ספרים מקודשים.⁸⁴ מסקנה זו מבוססת על העובדה, שספרים דומים מוכרים ממקדשה של אלת הפיריון הפיניקית עשתורת, מקדש שפעל בכיתיון שבקפריסין, כפי שאפשר

75 ע' פרידהיים, "למשמעותו הריאלית-היסטורית של הביטוי 'דמות מניקה וסרפס' — עיון מחודש", סידרא, טו (תשנ"ט), עמ' 139-159.

76 F. Cumont, *Les religions orientales dans l'empire romain*, Paris, 1924, p. 219 n. 46

77 I. Goldziher, "Le culte des ancêtres et le culte des morts chez les Arabes", *Revue de L'histoire*

Idem, "Le sacrifice de la chevelure chez les Arabes", *RHR*, 14 (1886), pp. 49-52.

78 גולדציהר (שם, פריט ראשון), עמ' 352.

79 שם, עמ' 352-353.

80 גולדציהר (לעיל הע' 77, פריט שני), עמ' 50. הוא מפנה אל: S. Merill, *East of the Jordan — A Record of Travel and Observation in the Countries of Moab, Gilead and Bashan*, London, 1881, p. 511.

81 גולדציהר (לעיל הע' 77, פריט שני), עמ' 51-52.

82 Y. Hajjar, *Héliopolis-Baalbek*, I, Leiden, 1977, p. 90 ff. no. 78

83 Macrobius, *Saturnalia*, I, 23, 13; חג'אר, שם, ב, לידן, 1980, עמ' 439 ואילך, 448, מס' 331.

84 חג'אר, שם, ג, מונטריאול, 1985, עמ' 262.

ללמוד ממקורות אפיגרפיים,⁸⁵ וכן מן העולם הפיניקי-פוני.⁸⁶ לוקיאנוס מסאמוסטה, בן המאה השנייה לספה"נ, כתב שעוליה-הרגל למקדשי הייראפוליס-מבוג שבסוריה היו חייבים לגלח את הראש והגבות,⁸⁷ ורק לאחר שלושים יום הותר להם להיכנס למתחם המקדש.⁸⁸ גם בפלמירה-התדמור, עיר המדבר שבמזרח סוריה, נחשפו תבליטים המתארים את הכוהנים במלאכתם וכולם נראים מגולחי ראש.⁸⁹

תופעת גילוח הראש בעולם התרבותי והדתי של סוריה-פיניקיה לא היתה מוגבלת כנראה לכוהנים בלבד, אלא היתה נפוצה בקרב כלל האוכלוסייה, כפי שאפשר ללמוד ממעשה שאול התרסי, הלא הוא פאולוס, שגילח את ראשו בטרם הפליג לסוריה.⁹⁰ ניתן לשער בסבירות רבה, שכוונתו של פאולוס היתה להיראות כנכרי יליד סוריה לכל דבר, ועל-כן גילח את ראשו. יש בעובדה זו כדי להראות עד כמה גילוח הראש, כמאפיין אתני ודתי, היה נפוץ בעולמה התרבותי הנכרי של סוריה ופיניקיה במאות הראשונות לספה"נ. במקומות אחרים כבר הראינו, שהלכות עבודה זרה נפסקו לעתים קרובות מחמת הפולחנים המזרחיים, ובכלל זה פולחנים סוריים, פיניקיים, ערביים ואנטוליים.⁹¹ על כן מסתבר שגם "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" מצביע בעיקר על יום איד בעל גוונים ערביים וסוריים.⁹²

Corpus Inscriptionum Semiticarum [= CIS], I, no. 86; A. Dupont-Sommer, "La déesse Astarté 85
— La chypriote", *Compte-rendu de l'académie des inscriptions et belles-lettres*, (1979), p.
.692

CIS, I, no. 257 86

Lucian of Samosata, *De Dea Syria*, 55 (trans. H. W. Attridge & R. A. Oden, Missoula, 87
1976, pp. 56-57): "Now I will tell you what each of the pilgrims does. Whenever someone
.is about to come to the Holy Cicy (Hierapolis), he shaves his head and his eyebrows"

שם, 53 (= אטרידג' ואודן, עמ' 56-57). 88

H. Ingolt, "Palmyrene Sculptures in Beirut", *Berytus*, 1 (1934), pp. 34-35; H. Seyrig, 89
"Inscriptions grecques de l'agora de Palmyre", *Syria*, 22 (1941), p. 268 & n. 3 (= Idem,
Antiquités syriennes, III, Paris, 1946, p. 212)

פאולוס, מעשי השליחים יח 18: "שאול שהה שם עוד ימים רבים, אחרי כן נפרד מהאחים בדרכו 90
לסוריה... לאחר שגזו את שער ראשו.. בגלל נדר שנדר."

פרידיהיים, "הקדשת קרדום" (לעיל הע' 46); הנ"ל, "דמות מניקה וטרפס" (לעיל הע' 75); הנ"ל, 91
"התגר-ומנהגים פגניים סוריים-ערביים הנזכרים בתוספתא — עיין בראליה תלמודית", תרביץ, סט,
ב (תש"ס), עמ' 167-175.

הפעם היחידה שחז"ל נוקטים בפירוש כשם אלוהות פגאנית שלכבודה הוקרבו שערות, מדובר באיליל 92
מזרחי עתיק-ימין — כמוש המואבי; ראה: מכילתא דרשב"י לשמות כ, ה, מהדורת הופמן, עמ'
105. כפי שמוכח ממקורות אפיגרפיים, המשיך פולחן איליל זה להתקיים באזור ארץ-הנבטים
ועבר הירדן המזרחי, מן התקופה הפרסית ועד התקופה הרומית, עיין: J. T. Milik, "Nouvelles :
inscriptions sémitiques et grecques du pays de Moab", *Liber Annuus*, 9 (1958-1959), pp.
331-341; J. Patrich, *The Formation of Nabatean Art — Prohibition of a Graven Image
among the Nabateans*, Jerusalem-Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1990, p. 35: "Thus,
the cult of this ancient Moabite god continued in the region until the Roman period". פולחן
זה התקיים באזור גיאוגרפי שהיה נתון להשפעות תרבותיות-דתיות ערביות וסוריות, ועל כן סביר
לקשר את הנוהג להקריב שערות לכמוש עם כלל המערך הפולחני הערבי-סורי, שבו הובלטה כאמור
תופעה פולחנית דומה. מסתבר אפוא, שכאשר חז"ל דיברו על "יום תיגלחת זקנו ובלוריתו" הם
התכוונו, בראש ובראשונה, לחג אילילי ממוצא ערבי-סורי, וזאת ברומה להקרכת השערות לכבוד

סיכום

עניין תגלחת הזקן והבלורית מוכר אפוא בפולחנים רבים ומגוונים בימי יוון ורומא. לאיזה חג התכוונו אפוא חכמי ארץ-ישראל כשאסרו את המשא-ומתן ביום זה? העובדה שבפולחני יוון ורומא, מצרים, סוריה, פיניקיה וערביה רווח טקס פולחני זה, מאפשרת להבין שהיו הרבה ימים והזדמנויות במהלך השנה שבהם הנכרי גילח את זקנו ואת בלוריתו והקריבם לאלוהי הנכר. ואולי בשל היותו משותף לפולחנים רבים ממקור אתני שונה, לא כינו חכמים את החג הזה בשם יווני-רומי מוגדר. אך באותה מידה השימוש בשמות שמיים מצביע דווקא על כך שיום תגלחת הזקן והבלורית, שבלט לנגד עיני התנאים, היה ממוצא מזרחי-שמי ובמקרה זה ערבי-סורי שהתקיים במרחב הדתי האלילי של ארץ-ישראל הרומית וסביבותיה, כפי שמנהגים דתיים ערביים וסוריים רבים אחרים משכו את תשומת לבם של התנאים, הן בהלכה הן באגדה.

כמוש שהיתה ידועה להם. ואם כן, יש לדחות את דעתו של ר"ש ליברמן, ולפיה אין קשר בין קרבן השערות לכמוש לבין יום תגלחת זקנו ובלוריתו שבמשנה עבודה זרה א, ג; ראה: הג"ל, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים, תשמ"ד², עמ' 248 הע' 36. מסקנתו זו נגזרה, קרוב לוודאי, מן העובדה שהוא סבר שיום תגלחת זקנו ובלוריתו מצביע על נוהג יווני-רומי ולא מזרחי (ראה לעיל הע' 20), ולפי זה אכן לא היה כל קשר עם קרבן השערות לכמוש המואבי! אולם, כיוון שהטלנו ספק במהותו היוונית-רומית של יום תגלחת זקנו ובלוריתו המופיע במשנה, מסתבר לראות בחג זה ובקרבן השערות לכמוש שני נהגים דומים השייכים למסגרת אלילית אחת של פולחני ערביה וסוריה.